ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿԻՆ*

Նելլի Բաղդասարյան

19-րդ դարի սկիզբը Ղարաբաղի քաղաքական կյանքում նշանավորվեց արմատական փոփոխություններով: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում Ղարաբաղի քաղաքական պատմության մեջ տեղի է ունենում աննախադեպ խոշոր իրադարձություն. 1805 թ. մայիսի 14-ին Քյուրակչայ (Կուրակ) գետի ափին կնքված պայմանագրով Ղարաբաղը միացվում է Ռուսաստանին: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը ստորագրված դաշնագրով հրաժարվում է պարսկական տիրապետությունից և ընդունում Ռուսաստանի մշտնջենական հովանավորությունը [1]:

Պարսկաստանը չի ճանաչում Քյուրակչայի դաշնագիրը, և Ռուսաստանի դեմ պայքարը Ղարաբաղի ու անդրկովկասյան տարածքների համար շարունակվում է: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանում կնքված ռուս-պարսկական պայմանագիրը նշանավորում է ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակը [2]: Պայմանագրի 3-րդ հոդվածով մի շարք տարածքների թվում ռուսական կայսրության տիրապետության տակ է անցնում նաև Ղարաբաղը:

Ղարաբաղի քաղաքական պատմության մեջ պայմանագրի հետևանքների ընդհանրականը հետևյալն է. Ղարաբաղի ժողովուրդը ստացավ խաղաղ գոյատևման հնարավորություն: Հետամնաց պարսկական տիրապետությունը փոխարինվեց համեմատաբար զարգացած ռուսական տիրապետությամբ: Ռուսաստանը, հանձին Ղարաբաղի, ձեռք էր բերել հումքային պաշարներով հարուստ երկրամաս, որտեղ ապրում էր ստեղծագործ ու աշխատասեր մի ժողովուրդ, ինչպես նաև ապրանքների վաճառահանման նոր շուկա: Գյուլիստանի պայմանագրին հաջորդած պատմական ժամանակաշրջանը Ղարաբաղի համար նշանավորվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղությամբ: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով առաջացած սովին, արտագաղթին, տնտեսական կյանքի անկմանը հաջորդում է Ղարաբաղի շենացման ժամանակաշրջանը: Որոշակիորեն պաշտպանված լինելով ռուսական զենքով և օրենսդրությամբ՝ երկրամասը վերածվել էր հանգիստ և ապահով անկյունի:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Ղարաբաղում մեծ թափով զարգանում էր նաև առևտուրը [3]: Քյուրակչայի դաշնագիրը կնքելուց անմիջապես հետո Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար Պ. Ցիցիանովը Ալեքսանդր ցարին ուղղված մի ընդարձակ զեկույցում կարևորում է Ղարաբաղի տնտեսական, ռազմաստրատեգիական և առևտրական նշանակությունը. «…Երբ Սալյանում ամրություն կշինվի,- գրել է Պ. Ցիցիանովը,- և Ձավադը այն տեղը, ուր Կուրը միանում է Արաքսի հետ, խլվի Շիրվանի խանից, իբրև մի տեղ, որը միշտ պատկանել է Ղարաբաղի խանին, այն ժամանակ Աստրախանից այստեղ՝ Ձավադ կամ Սալյան կգան իրենց նշանակություն չունեցող ապրանքներով և նրանց փոխարեն կստանան Ղարաբաղից և Շամախիից մետաքս, իսկ Գանձակից՝ շիբ, որը Ձեր Կայսերական Մեծության գանձարանի համար գնվում է

* Հոդվածն ընդունվել է 09.03.2015:
Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

այստեղ փութը 80 կոպեկով, մինչդեռ Աստրախանում վաճառվում է փութը 16 ռուբ.» [4]:

Ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո ինչպես Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներ, այնպես էլ Շուշին առևտրական կապեր էր պահպանում Պարսկաստանի հետ: 1809 թ. մի զեկուցագրում նշվում է, որ Շուշիում արտադրվում էր ամենալավ տեսակի մետաքսի հումք՝ մինչև 4000 փութ, տորոն՝ մինչև 10000 փութ: Այդ ապրանքները, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ գոմեշի կաշի, արտահանվում էին Պարսկաստանի և Աստրպատականի քաղաքներ: Շուշիում իրացվում էին Հնդկաստանից բերված մեծ քանակությամբ ներկեր, որոնք Անդրկովկաս էին ներմուծվում անգլիական Արևելահնդկական ընկերության միջոցով [5]: Ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում, ցարական կառավարության հրամանով Դարաբաղից, Շաքիից և Դաղստանից Վրաստան ներմուծվող ապրանքներից մաքս չէր գանձվում [6]:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի 5-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ հոդվածները վերաբերում էին ռուս-պարսկական առևտրական կապերին: Համաձայն պայմանագրի կետերի՝ պայմանավորվող կողմերը պետք է թույլ տային վաճառականների ազատ երթևեկությունը ցամաքային և ջրային ճանապարհներով: Կարգավորվում էր նաև մաքսային համակարգը: Նախկին տարատեսակ մաքսերի փոխարեն սահմանվում էր ընդհանուր մաքս՝ ապրանքի արժեքի 5%-ի չափով [7]:

1813 թ. դրությամբ Դարաբաղն առևտուր էր կատարում Վրաստանի, Ռուսաստանի, Ելիզավետպոլի հետ [8]:

Պայմանագրի կնքումից հետո թվում էր, թե Դարաբաղում առևտուրը պետք է աշխուժանար: Բայց այն չունեցավ սպասված դրական արդյունքները՝ պայմանավորված հետևյալ հանգամանքներով. ա) Դարաբաղում խանական վարչակարգը շարունակում էր պահպանվել: Դա խանգարում էր ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին առևտրի զարգացմանը: Դարաբաղի խանը իր ձեռքում կուտակած եկամուտներից փոխառություններ էր տրամադրում խոշոր վաճառականներին՝ դրանով իսկ մասնակից դառնալով նրանց առևտրական գործառնություններին[9]: բ) Դարաբաղի առևտրական կյանքի զարգացմանը խոչընդոտող հանգամանքներից էին ավատատիրությանը հատուկ մաքսային համակարգը, ճանապարհների վտանգավորությունը, առևտրականների կյանքի և գույքի ապահովության երաշխիքների բացակայությունը, չափ ու կշռի դրամական միավորների բազմազանությունը, սպառողների ցածր գնողունակությունը: Դարաբաղում գոյություն ուներ սպառողների հաստատուն մի խավ, որի կազմում էին Դարաբաղի խանը, բեկերը, միրզաները, ինչպես նաև հայ մեծահարուստները, որոնց թիվն այնքան էլ մեծ չէր:*

*Դարաբաղում առևտուր կատարելու համար տոմսակներ էին տրվում մասնավոր անձանց պատկանող տոմսանոցներում կամ մաքսատներում, որոնք տրամադրվում էին խանի կողմից՝ կապալով** [10]: Ռահդարի՝ մաքսի գանձումը կապալային հոդված էր, որն ամեն տարի որոշակի գումարի դիմաց խանը հանձնում էր կապալառուներին: Ռահդար գանձվում էր ապրանքների արտահանման, ներմուծման և փոխադրման ժամանակ, չափը փոփոխական էր՝ կախված նրանից, թե խանը ինչ հարաբերությունների մեջ էր հարևան խանությունների կամ սեփական խանության այս կամ այն հատվածի հետ: Մաքսից զերծ չէր ոչ մի ապրանք [11]:*

---

* Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և հայ–ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 108:

** Դիլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 110:

Ռահդար-խանե [12] հարկի մասին առավել հստակ պատկերացում կազմելու մասին ներկայացնենք հետևյալ աղյուսակը: (Աղյուսակ 1)

Ներմուծվող ապրանք	Հարկաչափը՝ մեկ պարկի դեպքում
Մետաքս	6ռ. 20կ. խանական դրամով
Տորոն (ներկ)	5ռ. 50կ. խանական դր.
Բամբակ	5ռ. 20կ. խանական դր.
Երկաթ	5ռ. 20կ.(փոքր պարկից 2ռ. 60կ.) խանական դր.
Պղինձ	5ռ. 20կ.(փոքր պարկից 2ռ. 60կ.) խանական դր.
Կաշի	5ռ. 20կ.(փոքր պարկից 2ռ. 60կ.) խանական դր.
Նավթ	1ռ. 60կ. խանական դր.
Մրգեր	3ռ. 20կ.(փոքր պարկից1ռ. 60կ.) խանական դր.

Ղարաբաղում առևտուրն ուներ իր առանձնահատկությունները. եթե արտաքին առևտուրը կենտրոնացված էր ժամանակի մեծահարուստների ձեռքում, որոնք ի վիճակի էին վճարելու բազմաքանակ տուրքերը, նույնը չի կարելի ասել ներքին ապրանքաշրջանառության մասին: Միևնույն ապրանքից գանձվող տարաբնույթ տուրքերը Ղարաբաղի գյուղացիներին հետ էր պահում իրենց ապրանքները քաղաքի շուկայում վաճառելուց: Այդ է պատճառը, որ Շուշիում այդ տարիներին երբեմն թարմ միս չկար կամ էլ ձեռք էր բերվում բավական բարձր գնով [13]:

Վերոնշյալ բոլոր հանգամանքներով հանդերձ՝ Շուշին համարվում էր առևտրական կենտրոն՝ հետ չմնալով Թիֆլիսից, Երևանից և ժամանակի նշանավոր քաղաքներից: Շուշին ընկած էր Թիֆլիսը Կասպից ծովի ափերի հետ կապող առևտրական մայրուղու վրա [14]:

Ցարական կառավարությունը 1821 թ. հոկտեմբերի 8-ի օրենքով Անդրկովկաս ներմուծվող ապրանքների համար սահմանեց 5% մաքս, իսկ Պարսկաստան առաքվող ապրանքների համար հաստատվում էր անմաքս տրանզիտ: Մաքսային նման քաղաքականությունը խթան հանդիսացավ նաև Շուշիի առևտրականների աշխույժ գործունեության համար: Արդեն 19-րդ դարի 30-ական թթ. ցարական պաշտոնական աղբյուրները վկայում էին, որ հայ առևտրականներն իրենց ձեռքն էին առել «Թիֆլիսի և ամբողջ Անդրկովկասի առևտուրը» [15]:

Տարեկան մինչև 250000 ռուբլի շրջանառություն ունեցող առևտրականները հիմնականում հայեր էին: Դրանցից հայտնի էին Շուշիի մեծահարուստներ Հախումյանների և Թառումյանների ընտանիքները:

Շուշիի այս մեծահարուստների մասին տեղեկություններ է հաղորդել Մեսրոպ Թաղիադյանը: Նա մանրամասն նկարագրել է երկու առևտրական տների գործունեությունը «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» աշխատության մեջ: Եթե Թառումյաններն աչքի էին ընկնում իրենց առատաձեռնությամբ, բարեգործությամբ, ապա Հախումյանները, որոնք մինչև մեկ միլիոնի հասնող կապիտալ ունեին ռուսական կայսրության բանկերում, նշանավորվել էին իրենց ժլատությամբ. «Երկոքին տունք էին Հայոց՝ որոց ընդարձակութիւն վաճառաց, բազմութիւնք գործավարաց, և պատիւք ի մէջ Ռուսաց՝ մեծանային յոյժ յոյժ: Տունն Հախումեանց ամենահարուստ, որ և ի գանձարանի կայսրութեան Ռուսաց ունէր մինչև միլիոնս ռուբլեաց, և ի քաղաքացն Պարսից մինչև ի քաղաքս Սիբերիոյ և Եւրոպայ՝ ձգէր առևտուր: Բայց ի վերայ այսորիկ ամենայնի՝ տակաւին ճիշդս կարդայր զնոսա ազգն և ռիշտս, զի առ անբաւ գանձուցն յոլովութեան զա-

րարս մեծագործութեան յանձինս ո՛չ բերէին, տինա՛ և ի դուզնաքեայ ողորմութենէ կարօտեալ և տառապեալ համազգւոյն զինքեանս ի բաց որոշէին» [16]:

Չնայած Հախումյանների ժլատությանը՝ մեծ էր նրանց դերը վաճառականության ձևավորման գործում: Իրենց առևտուրը զարգացնելու նպատակով նրանք զարգացնում էին առևտրական դասակարգն իրենց բազմաթիվ «չրաղների» (գործակատարների) միջոցով [17]. «…Սակայն և այնպէս, գեղեցիկ իմն մոլութեամբ մոլեալ ընդարձակէին յոյժ ձեռն տալ աչալրջաց մերազանց, գործավարս կարգելով ի վերայ վաճառաց իւրեանց ի տեղիս տեղիս, և ջանալով հարստացուցանել զնոսա, և ի տունս հաստատունս կազդուրել, զորս և Չրաղս իւրեանց անուանէին, այսինքն է՝ ճրագունս փայլեցուցանել յարտաքս զանուն և զերախտիս իւրեանց: Սէր բազում ճրագս ունելոյ բնիկ իմն էր քաղաքիս, վասն որոյ և այր զարամբք ելանէր ճոխացուցանել զհամազգիս իւր՝ զի պարծանաց սակի էր յոյժ ի տեղւոջն համբաւեալ գործն» [18]:

Շուշին եռանդով վաճառականության ոգի էր տարածում Ղարաբաղի ազգաբնակչության մեջ: Գործակատարների թվաքանակի մեծությունը պատիվ էր յուրաքանչյուր վաճառականի համար: Գործակատարները «մարդ դառնալու» ճանապարհին մեծ դժվարություններ էին հաղթահարում: Տարիներ էին անցնում, մինչև «դուքանի աշակերտը» հասնում էր ծայրագույն երջանկության՝ սեփական գործ, խանութ ունենալուն [19]:

Շուշիի վաճառականական հաջորդ տունը Թառումյանների տունն էր: Այս տան հարստության հիմնադիրն էր Բաբա Թառումյանը, որին 1808 թ. տրվել էր Բաքվի տուրքերը 4 տարով գանձելու իրավունքը [20], նրանց ձեռքին էր գտնվում նաև Կասպից ծովի նավթի, ձկան, աղի արտադրության կապալը:

Իր ուղեգրություններում Մ. Թաղիադյանը գրում է. «Երկրորդ տունն էր Զոհրապայ և Մարկոսի Թառումեանց՝ յամենայնի վերագոյն: Վասն զի՝ սոքա ընդ իւրեամբք ունելով զամենայն արտունութիւնս զծովուն Կասպից թէ զձկնորսական իրաւունս և թէ զնաւագնացութեան տեղեհարկս, բազամագունից պէտս ունեին գործավարաց յայն պաշտօն: Ու՞ր մնայ, զի և վաճառականութեանցն առևտուր ո՛չ ինչ նուազ քան զՀախումեանցն՝ ձգէր ի հեռաւոր ծագս աշխարհաց: Ճրագունք տան Թառումեանց գոլ մի մի շահապք շահաստանի, այնքան զարդարեալք և պաճուճեալք՝ թէ զգեստու, թէ տամբ, թէ հարստութեամբ, մինչ յառաջին տեսութեան իմում համարել զնոսա տեարս տերանցն իւրեանց Զոհրապայ և Մարկոսի: Առօրէական բաշխոյք ողորմութեանց տան այսմիկ առաւելոյր քան զռուբլիս 500, թո՛ղ զմեծամեծ հասարակաց սեղանս, զոր տային ի տան անդ իւրեանց» [21]:

Այսպիսով՝ երեք վաճառական հայ ընտանիքներ /Զոհրապ Թառումյան, Մարկոս Թառումյան, Հախումյան-Ն. Բ./ Շուշիի սարահարթից հսկում էին մի մեծ առևտուր, որի միջոցով իրար էին կապվում աշխարհի չորս ծայրերը՝ Չինաստանից մինչև Արևմտյան Եվրոպա, Հնդկաստանից մինչև Ռուսաստան և Սկանդինավյան երկրներ [22]:

Ըստ «Обозрение»-ի տվյալների՝ Ղարաբաղն առևտրական կապեր ուներ հարևան խանությունների՝ Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Գանձակի, Նախիջևանի և Երևանի հետ, որոնցից, ինչպես նաև Թիֆլիսից և Դերբենդից Ղարաբաղն ստանում էր մինչև 90000 ռուբ. ռուսական արծաթ կազմող ապրանք: Իսկ Թավրիզից, Արդեբիլից, Խոյից և Ուրմիայից, ինչպես նաև Իրանից, ընդհանրապես, ներմուծվում էր մինչև 140000 ռուբ. ռուսական արծաթով ապրանք: Ղարաբաղի արտաքին առևտրում կենտրոնական տեղը պատկանում էր Թավրիզ քաղաքին: Ղարաբաղի վաճառականները սերտ առևտրական կապեր ունեին Մոսկվայի և Նիժնի Նովգորոդի հետ: Թուրքիայի հետ վարվող առևտուրն այնքան էլ նշանակալի չէր: Թուրքիայից ներմուծվող ապ-

րանքների ընդհանուր թիվը կազմում էր 3000 ռուբ. ռուսական արծաթով: Ներմուծվող ապրանքները տարբեր տեսակի բամբակյա և մետաքսյա գործվածքներ էին, շաքար, թաղեկոշիկներ, աղ, չորացրած մրգեր, նավթ և այլն [23]: Արտահանվող ապրանքների մեջ առաջին տեղում էր մետաքսը: Ղարաբաղից հարևան գավառներ էին արտահանվում հիմնականում հացահատիկային մշակաբույսեր և անասուններ [24]:

19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին Ղարաբաղի առևտրական կյանքի զարգացմանը դարձյալ խոչընդոտում էին բազմատեսակ տուրքերը, որոնք, իբրև թե, թեթևացել էին ռուսական վարչակարգի մուտքից հետո: Այս մասին 19-րդ դ. 30-ական թթ. 2-րդ կեսին ռուս պաշտոնյա Նեֆեդեևը գրել է . «Շուշիի ամրոցի դարպասների մոտ օր ու գիշեր հսկում էին պարետի հսկիչները, որոնք քաղաք ներմուծվող և արտահանվող յուրաքանչյուր ապրանքից տուրք էին վերցնում» [25]:

Առևտրի զարգացմանը խանգարում էր նաև միասնական դրամական, չափ ու կշռի համակարգերի բացակայությունը, որոնք ոչ միայն անհարմար էին դարձնում ապրանքափոխանակությունը, այլև լայն հնարավորություններ էին ստեղծում մութ մեքենայությունների համար: Բազմատեսակ էին նաև Ղարաբաղի գավառի դրամական միավորները, որոնք ժառանգություն էին մնացել խանական շրջանից. գործածվում էր աբասին, հոլանդական չերվոնեցը, պարսկական ոսկե չերվոնեցը, թումանը, պղնձե դրամը՝ շահին, ռուսական ռուբլին և արծաթե դրամը [26]:

Դա խանգարում էր հատկապես ներքին շրջանառությանը, որը շարունակում էր առավելապես բնատուր տեսք ունենալ: Այսպես օրինակ, Ղարաբաղի Քարահունջ գյուղը հարևան գյուղեր էր արտահանում օղի, ցորեն, կաշի, բուրդ, գորգեր, իսկ ներմուծում՝ կավե ամանեղեն՝ Ղավախան և Ննգի գյուղերից, փայտյա կենցաղային իրեր՝ Տումիից, գերաններ՝ Մեծ Թաղերից [27]: Չնայած վերոնշյալ արգելակող հանգամանքներին, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին առևտուրը Ղարաբաղում շարունակում էր զարգանալ: Բավական է միայն նշել, որ Ղարաբաղի կենտրոն Շուշին, հատկապես արտաքին առևտրի առումով, կանգնած էր ժամանակի նշանավոր առևտրական կենտրոնների կողքին, իսկ Շուշիի առևտրականները մասնակցում էին Լայպցիգի ամենամյա տոնավաճառին [28]:

Ինչպես Անդրկովկասի, այնպես էլ Ղարաբաղի արտաքին առևտուրը որոշակիորեն տուժեց 1831 թվականի կանոնադրությամբ, որի համաձայն՝ Անդրկովկասը մտցվեց Նիկոլայ 1-ինի կառավարության հովանավորչական մաքսային քաղաքականության շրջագծի մեջ և դարձավ ռուսական արդյունաբերական արտադրանքի վաճառահանման ներքին շուկա [29]: Կանոնադրության համաձայն՝ 5% մաքսային դրույքն ուժի մեջ թողնվեց միայն ասիական ապրանքների ներմուծման համար: Բարձր մաքսային սակագին էր սահմանվում Անդրկովկաս ներմուծվող եվրոպական ապրանքների համար: Արգելվում էր արտասահմանյան ապրանքների ներմուծումը Անդրկովկասի վրայով Ռուսաստան, բայց միաժամանակ թույլատրվում էր առանց մաքսի Անդրկովկասից արտահանել ռուսական և տեղական ապրանքներ:

1831 թ. հունիսի 3-ին ցարը հաստատեց «Անդրկովկասի մաքսային կառավարման կանոնադրությունը», որի համաձայն՝ վերացվեցին ներքին մաքսերը՝ տարածաշրջանը կազմակերպելով որպես առանձին մաքսային շրջան, որը ղեկավարվում էր Թիֆլիսից [30]: Ներքին մաքսերի վերացման արդյունքում Ամարասի և Նախիջևանի մաքսատներով իրականացվող ապրանքաշրջանառությունը հետևյալ աղյուսակային պատկերն էր ներկայացնում [31]:

(Աղյուսակ 9)

Մաքսա տներ	*Նախիջևան*		*Ամարաս [32]*	
	ներմուծում	*արտահանում*	*ներմուծում*	*արտահանում*
1839	*616114*	*99123*	*308402*	*86778*
1840	*717353*	*137638*	*362581*	*169755*
1841	*531373*	*145583*	*553385*	*130344*
Ընդամենը	*1864844*	*382345*	*1224368*	*386877*

1831 թ. արգելիչ մաքսային սակագինը չարդարացրեց իրեն և վերացվեց 1846 թ. վերջերին, երբ նոր կանոնադրությամբ թույլատրվում էր եվրոպական և ասիական ապրանքների տրանզիտն Անդրկովկասի վրայով, իջեցվում էին եվրոպական ապրանքներից գանձվող մաքսերը [33]:

Չնայած այս ամենին՝ առևտուրը Ղարաբաղում շարունակում էր մնալ տնտեսության զարգացման կարևորագույն ճյուղերից մեկը, որը կրկին մեծ թափ է ստանում 19-րդ դարի 40-60-ական թվականներին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I, под ред. ген.-май. В. Потто, Тифлис, 1901, стр. 192.
2. Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Եր., 2002, էջ 204:
3. Տե՛ս մեր հոդվածը՝ Բաղդասարյան Ն., Շուշիի դերը Անդրկովկասի առևտրական կապիտալի ձևավորման գործում 19-րդ դարի 30-60-ական թթ., միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ԼՂՀ և ՀՀ անկախության 20-ամյակին. «Խաղաղ Կովկասը տարածաշրջանի զարգացման գործոն», Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարան, Եր., 2011, էջ 245-254:
4. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1436, стр.. 703.
5. Մարկոսյան Ս., Ռուս-ֆրանսիական և ռուս-անգլիական հակամարտությունը Պարսկաստանում Անդրկովկասի նվաճման կապակցությամբ, Եր., 1935, էջ 76
6. АКАК, т. III, Тифлис, 1869, док. 82, стр. 46.
7. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., Ереван, 2003, с.137, Семенов Л., Россия и международные отношения на Среднем Востоке, Ленинград, 1963, стр. 43-44.
8. АКАК, т. V, док. 265, Тифлис, 1873, стр. 199.
9. Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և հայ–ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989, էջ 108:
10. Դիլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 110:
11. Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հ. I, Բաքու, 1916, էջ 64:
12. Ռահդար՝ ներմուծվող կամ արտահանվող ապրանքներից ստացվող հարկ:
13. Присоединение Восточной Армении к России, т. II, Ер., 1978, стр. 112-113.
14. Դիլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 114:
15. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Եր., 2002 էջ 254:

16.Թաղիադյան Մ., Գրական ժառանգություն, հ. 9, Եր., 1975, էջ 158:
17.«Չրաղ» նշանակում է ճրագ: Գործակատարներին Շուշիում անվանում էին չրաղ:
18.Թաղիադեան Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. առաջին, Կալկաթա, 1847, էջ 289-290:
19.Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838-1913, Թիֆլիս, 1914, էջ 68-69:
20.Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Եր., 1974, էջ 268:
21.Թաղիադյան Մ., Գրական ժառանգություն, հ. 9, էջ 159:
22.Բալայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 254:
23. Обозрение российских владений Закавказьем, ч. III, стр. 313-316:
24. Сумбат-заде А., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Баку, 1958, стр. 76, 91.
25. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I, М.-Л., 1936, стр. 367.
26.Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. 2, М., 1823, стр. 462-464.
27.Բեգլարյան Մ., Ղարաբաղի մեր Քարահունջը, Ստեփանակերտ, 2004, էջ 84:
28.Ստեփանյան Ս., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում (XIX դարի վերջ XX դարի սկիզբ), Եր., 1992, էջ 70:
29. Рожкова М., Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия, М., 1949, стр. 93.
30. Կանոնադրությունը 4-ամյա ժամկետով էր անցկացվել, ուստի 1836 թ. մայիսի 11-ին Պետական խորհրդի որոշմամբ այն անփոփոխ թողնվեց: Չնայած կանոնադրությանը՝ ներքին մաքսերը վերացնելու ուղղությամբ հիմնական աշխատանքները սկսվում են 1841 թ. հունվարի 1-ից:Այս մասին տե՛ս Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., стр. 178.
31. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть третья, 1836-1844 гг., Ер., 2006, стр. 132.
32.Ամարասի մաքսատանը ենթարկվում էր պարսկական սահմանի ուղեկալներից և պահակակետերից՝ լեռնաշղթաներով մինչև Մեղրի ընկած տարածքը, ընդգրկելով նաև Նախիջևանի մաքսատունը: Այս մասին տե՛ս Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., Ер., 2006, стр. 91.
33.Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Եր., 1974, էջ 271- 272:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Առևտրական կյանքի առանձնահատկությունները Ղարաբաղում ռուսական տիրապետության հաստատման առաջին երեսնամյակին

Նելլի Բաղդասարյան

Հոդվածում լուսաբանված են առևտրական կյանքի առանձնահատկությունները Ղարաբաղում ռուսական տիրապետության հաստատման առաջին երեսնամյակին: 1805-1822 թթ. Ղարաբաղում խանական վարչակարգը շարունակում էր պահպանվել: Դա խանգարում էր ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին առևտրի զարգացմանը: 1822 թ.ռուսական վարչակարգի մուտքից հետո ցարիզմի վարած տնտեսական քաղաքականությունը ուղղված էր առևտրական կյանքի աշխուժացմանը, որի նպատակն էր առավելագույն շահույթի ապահովումը:

Բանալի բառեր՝ *Քյուրակչայի դաշնագիր, Գյուլիստանի պայմանագիր, Ռուսաստան, Պարսկաստան, առևտուր, Շուշի, Ղարաբաղ, Հախումյան, Թարումյան, մաքսատուն:*

РЕЗЮМЕ
Особенности коммерческой жизни в Карабахе в первой трети утверждения русского доминирования
Нелли Багдасарян

В статье освещаются особенности коммерческой жизни в Карабахе в первой трети утверждения русского доминирования. Ханский режим сохранялся в Карабахе в 1805-1822 годах, что препятствовало развитию как внутренней, так и внешней торговли. После утверждения российского самодержавия, экономическая политика царизма была направлена на активизацию торговой жизни с целью обеспечения максимальной прибыли.

Ключевые слова: *Кюракчайский договор, Гюлистанский мирный договор, Россия, Персия, торговля, Шуши, Карабах, Ахумян, Тарумян, таможня.*

SUMMARY
Characteristic Features of Commercial Life in Karabagh in the First Third of Russian Domination
Nelly Baghdasaryan

The article covers the characteristic features of commercial life in Karabagh in the first third of Russian domination. The Khanate Regime in Karabagh was maintained in 1805-1822. It hindered the development of both external and domestic trade. After the introduction of the Russian Regime in 1822 economic policy led by the Tsarist autocracy was aimed at reviving the commercial life with the purpose to ensure maximum profit.

Keywords: *Treaty of Kurakchay, Treaty of Gulistan, Russia, Persia, trade, Shoushi, Karabagh, Hakhoumyan, Taroumyan, customs*